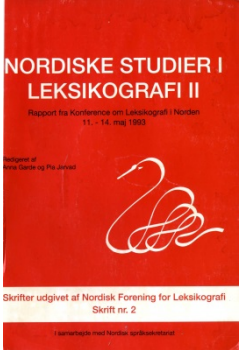

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Nogle generelle problemer i forbindelse med udarbejdelse af bilinguale ordbøger for ældre stadier	
Forfatter:	Karl Hyldgaard-Jensen	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 2, 1993, s. 123-129 Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, 11.-14. maj 1993	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Nogle generelle problemer i forbindelse med udarbejdelse af bilinguale ordbøger for ældre stadier

Karl Hyldgaard-Jensen

Når man udarbejder ordbøger for to nutidssprog, er der jo ingen der er i tvivl om at vi har med to selvstændige og jævnbyrdige sprog at gøre. Men når man sammenligner ældre sprogstadier, må man først gøre sig klart, hvilken status disse stadier har. Er de egentlige diasystemer eller udgøres de bare af en samling skriftdialekter?

For at et kommunikationsinstrument skal kunne betegnes som et sprog kræves der to ting:

1) Sprogets system skal være en fællesnævner for de mange subsystemer der findes inden for det område hvor sproget bruges. Sproget skal være en overbygningsform, der f. eks. gælder som fælles kultursprog eller skriftsprog.

2) For det andet skal sprogets system adskille sig på en markant måde fra de omgivende nabosprogs systemer.

ad 1) Sprogets system: Takket være Hansaen opstod der i middelalderen et middelnedertysk skriftsprog, der brugtes i korrespondancer mellem Hansestæderne i Nordtyskland, Baltikum, Skandinavien, Holland, Belgien, England. Dette skriftsprog havde skriftsproget i den Hansestad der efterhånden overtog føringen efter Visby, nemlig Lübeck, som basis, d.v.s. det var en nordnedertysk dialekt. Der fandtes altså efter ca. 1350 et fælles forvaltningsskriftsprog, omend med lokale afvigelser. Det er uklart om der også fandtes et fælles mundtligt sprog. Men dette middelnedertyske skriftsprog forsvandt igen, da Hansaens magtposition reduceredes omkring 1500 på grund af Amerikas opdagelse, hvorved handelen blev koncentreret til Sydvesteuropa i stedet for til Østersøområdet. Dødsstødet gav dog Reformationen, der gennemtrumfede en blanding af mellemtyisk og sydtyisk som skriftsprog svarende til Luthers østmellemtyiske sprog. Nynedertysk (altså plattysk) er ikke noget sprog, kun en samling dialekter uden fælles norm.

ad 2) Afgrænsningen af *middelnedertysk* mod syd, der sprogligt sker ved hjælp af den højtyske konsonantforskydning, falder også sammen men Hansaens udbredelse mod syd i mellemtyiskland. Dog sker der i middelalderens forløb en forskydning i brugen af middelnedertysk skriftsprog mod nord. F. eks. fortrængtes middelnedertysk allerede i

1417 af middelhøjtysk i Halles cancelli (som folkesprog dog betydeligt senere). Hele området Halle, Wittenberg, Merseburg blir tidligt høj- tysk. Omkring 1550 ophører det fælles m.nedertyske skriftsprog. Vi kan altså kun for perioden 1350 til 1550 hævde at middelnedertysk var et sprog.

Når det gælder *gammeldansk*, så har det jo altid været betragtet som et sprog. Der findes et forstadium til gammeldansk og en fortsættelse op til nutiden. Gammeldansk udgør altså et diasystem. Der fandtes også klare tendenser til en fælles norm udgående fra de kongelige cancellier og der fandtes et dansk kultursprog ved sidan af latin.

Afgrænsningen mod middelnedertysk i syd er sprogligt også klar, selv om der nu gøres forsøg på at vise at de to sprog typologisk set er meget ensartede; Lena Moberg hævder (Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker, 1989) at den store lighed mellem systemerne i middelnedertysk og fornsvenskan gjorde at et blandingssprog kunne opstå i de svenske hansestæder. Afgrænsningen mod de øvrige nordiske sprog regner man jo som et faktum allerede i tidlig middelalder.

Der er altså tale om en sammenligning mellem to sprog inden for en given periode: Senmiddelalderen.

Benyttede corpora:

I. Mnt.: For middelnedertysks vedkommende benyttes Mnd. Wörterbucharchiv, Hamburg med publikationen: Lasch-Borchling-Cordes "Mittelniederdeutsches Handwörterbuch". Ordbogen er ikke fuldstændig; sidste bind er s-, men der er huller i alfabetet. Den fuldstændige ordbog ved Schiller-Lübben "Mittelniederdeutsches Wörterbuch" kan kun bruges med stor forsigtighed. Schiller og Lübben var begge jurister uden filologisk uddannelse; de medtar ukritisk mellemtyiske ord og ordformer som nedertyske fra de områder, hvor nedertysk grænser til østmellemtysk. For det mnt. lovsprogs vedkommende benytter jeg mine egne EDB-tekster til samtlige nordtyske stadsretter, Sachsen-spiegel og andre juridiske tekster skrevet på middelnedertysk. Som sammenligningsmateriale fremstillede jeg EDB-tekster til nogle mht. og mellemtyiske stadsretter. Konkordanser, ordlister og frekvenslister hertil optager det middelnedertyske ordforråd inden for lovsproget 100%. Arbejdet udførtes 1969-70, altså for snart 25 år siden. D

II. Det ville have været til stor hjælp, hvis vi også havde haft et tilsvarende EDB-corpus for de danske landskabs- og købstadslove fra middelalderen. Jeg har selv måttet excerperer disse tekster; men nu findes der jo arkiv- samlinger + database til Gammeldansk ordbog på Københavns universitet, hvor jeg formoder at lovene ud over diplomerne er excerperet in extenso. Dog benytter jeg også Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog (1881-1918) og for lovsprogets vedkommende specielt G.F.V. Lund: Det ældste danske skriftsprogs ordforråd. Ordbog til de gamle danske landskabslove, de sønderjyske stadsretter samt øvrige sprogmindesmærker (fra omtr. 1200-1300), (1877). Endvidere har man god hjælp af Peter Skautrupps ordliste til hans udgave af Jyske Lov 1941.

Da det er af sproghistorisk interesse at konstatere, hvordan de middelnedertyske lå-

neord i de skandinaviske landes middelalderlige forvaltningssprog er trængt ind, sammenligner jeg desuden gennemgående med de aktuelle ords forekomst i fornsvenskan. Som corpora benyttes her K. F. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket 1884-1918 + supplement 1925-1973 samt C. J. Schlyter: Corpus iuris sueco-gothorum antiqui, 1827-77. Endvidere har jeg konsulteret databaser for fornsvenskan som findes ved universiteterne i Göteborg og Lund (SAOB).

Når man skal sammenligne to sprogs ordforråd, må man have et sammenligningsgrundlag, det såkaldte *tertium comparationis*. Jeg arbejdede først med et system, hvor jeg valgte den latinske terminus som sammenligningsgrundlag. Men det er langt fra alle middelnedertyske og gammeldanske retstermer, der er belagt i latinske versioner af de pågældende love; og det er heller ikke givet at det latinske ord dækker over det samme begreb i de to sprogs lovtekster.

Nogle tyske ordbøger, der sammenligner de to former af tysk: højtysk og nedertysk, har ikke noget *tertium comparationis*; de vælger i stedet at udgå fra det ene af sprogene, nemlig højtysk som basis. Resultatet er mærkeligt. Når der dukker et nedertysk ord op i den alfabetisk ordnede fremstilling, som ikke har nogen pendant i højtysk, laver man det nedertyske ord om, så det får højtysk form, f. eks. skrives mnt. *bespråken* 'anklage' som lemma med en asterisk + *beisprachen*, en form der ellers ikke forekommer i højtysk. For tyskere er det naturligt at vælge den konstruerede højtyske form som lemma, da de fleste ikke kan nedertysk, og desuden er metasproget i ordbogsartiklerne jo højtysk. Denne fremgangsmåde anvender bl.a. "Deutsches Rechtswörterbuch", Heidelberg og "Wörterbuch der mhd. Urkundensprache bis zum Jahr 1300", Berlin. F. eks. står der som lemma her en konstrueret mht. form **bierphenninc* for det mnt. ord *bêrpenmink* 'lidkøb'. Sommetider står det mnt. ord efter det konstruerede højtyske, adskilt ved skråstreg. Schiller-Lübbers og Lasch-Borchling-Cordes' mnt. ordbøger udgår derimod konsekvent fra den nedertyske form som lemma, selv om metasproget er højtysk; f. eks. har de som lemma *anevangen* i stedet for *anfangen* (mht. *anvâhen*).

I de artikler jeg udarbejder nu, har jeg i stedet valgt at udgå fra det juridiske begrebssystem, som de middelnedertyske og gammeldanske termer indgår i. Der tages her højde for om det pågældende retsinstitut er et oprindeligt germansk begreb eller om der foreligger påvirkning fra kanonisk og romersk ret.

Jeg spørger altså: Hvordan betegnes det aktuelle begreb (retsinstitut) i middelnedertysk og i gammeldansk? Man kan da umiddelbart afgøre, om betegnelserne har den samme plads i begrebssystemet eller om de ikke dækker hinanden. Desuden kan eventuelle synonyme let indplaceres i systemet. Hvilket sprog man vælger til fremstilling af begrebssystemet kan være ligegyldigt. Hvis metasproget er højtysk, er det naturligt at vælge højtysk.

Når der er flere termer (altså ikke varianter) for samme retsinstitut, er det vanskeligt at afgøre, hvilken man skal vælge som lemma (ty. Stichwort). I det tilfælde jeg illustrerer i fig. 1, har "Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte" valgt den højtyske form af den juridiske term der var mest almindelig i det 15.-16. århundrede, fordi der er tale

om en fremstilling af tyske forhold i middelalderen, d.v.s. "Kummer". Jeg har i stedet valgt "Beschlagnahme og Arrest" der som metasprogets termer dækker både nordiske og tyske forhold. Ved valget af "Kummer" som lemma synes man at være udgået fra "Frühneuhochdeutsches Wörterbuch" ved Anderson-Goebel-Reichmann (1986ff.). Oskar Reichmann skriver her i Bd. 1, S.17, at lemmaet skal ansættes på basis af alle varianter leksikografen på grundlag af sit intuitiv-linguale vidende konstituerer som sådanne, d.v.s. intuitivt opfatter som varianter af samme ord. Dog skal den ideale form der vælges ikke være en lydlovmæssig afledt form; i stedet skal man vælge den form der bruges eller ville være blevet brugt af de sociologisk ledende skrivergrupper og trykkerier i litterære og oplysende tekstsorter fra den givne periode, altså en idealiseret form. "Frühneuhochdeutsches Wörterbuch" ansætter derfor i position 1 kun eet ord (een ordform) som lemma. I position 2 opføres et udvalg af varianter med angivelse af lokalisering, datering og sociolekt. Dette sker også intuitivt. I position 3 giver man morfologiske data, i position 4: betydningsangivelser. I position 5 angives den geografisk-kronologiske udbredelse, i position 6 belæg og kildehenvisninger. Position 7 optages af det onomasiologiske felt (=synonymer), mens de syntagmer ordet indgår i anbringes under position 8. Eftersom Reichmanns teoretisk baserede opbygning af ordartikler for ældre sprogstadier må anses som "le dernier cri" inden for denne type af leksikografi, tar jeg hensyn til hans forskellige punkter ved opbygningen af mine artikler, men vælger som sagt en helt anden fremgangsmåde end hans alfabetisk baserede.

Både gammeldansk/fornsvenskan og middelnedertysk savner en fast fælles norm i ortografien. Ved normalisering og ansættelse af lemma må vi derfor agere på samme måde som Reichmann, nemlig vælge den form som vi intuitivt på basis af belæggene anser er den mest centrale i en given periode. Som man vil se af fig. 1, har jeg ordnet de mnt. termer *kronologisk* med sidestillede varianter. For gammeldansk og fornsvenskans vedkommende skelner jeg dog mellem arveord og låneord. Jeg mener det er berettiget at dele synonymerne op på denne måde, selv om brugen af den ene kategori måske ikke er så udbredt i den givne periode. Semikolon angiver grænsen mellem arveord og låneord i gl. da. og fsv.

Arveordene er i fig. 1-eksemplet fælles for middelnedertysk og de skandinaviske sprog (gl. da. *vædhæ*, *opholdæ*, *hindræ* og de fsv. paralleller; *hindræ* er eventuelt ikke lånt fra mnt. ifl. Hellquist og N. Å. Nielsen).

Begriffsdefinition:

Rechtsinstitut: Zwangsvollstreckungsmaßnahme (Person oder Sache).

Metasprache: Neuhochdeutsch

Nhd. Bezeichnung: Subst. Beschlagnahme, Arrest

Mnd. Termini, chronologisch geordnet: besettinge, besâte f., besâtinge, kumber, bekommeringe, bekûmberinge, bekûmmeringe, beslach (14. Jh.), rostêringe. Weniger frequent: wedde, hinder(e) m., n., hechte.

Aldtân. Termini: væd(dj)e, hinder; pant, besetting, hægte, rustering.

Altschwed. Termini: hinder; pant, besate (m.?), besata f., besating, bekymbring, bekymmer, häkte, rostering.

Nhd. Bezeichnung: Verb beschlagnahmen, arrestieren.

Mittellat. Termini: pignorare, vadiare, occupare, detinere.

Mnd. Termini: besetten, besäten, uphalden, kumberen, kümberen, bekümmern, bekummeren, bekommeren (seit dem 13. Jh.), rostêren (15.-16. Jh.), arrestieren (17. Jh.). Weniger frequent in der vorliegenden Bedeutung in den Verwaltungstexten der Periode: wedden, hinderen, panden, hechten. Nur von einer Sache: schütten, beslân.

Altdän. Termini: opholdæ, hindræ, vædhæ; pantæ, besettæ, hægte, rostere.

Altschwed. Termini: upphalda, hindra; panta, besätja, besâta, bekymbra (15. Jh.), häkta, rostera.

Nb! *arrestieren/Arrest* er lånt fra fransk. *Beschlagnahme* dannedes i tysk i begyndelsen af det 19. årh., verbet *beschlagnahmen* efter substantivet i midten af det 19. årh.

For ovenstående retsbegreb findes der 32 termer på tysk. I oversigten her er kun de termer medtaget der har interesse for sammenligningen af mnt. og glda./fsv. forvaltningsprog.

Denne oversigt svarer nærmest til position 7 hos Reichmann: "Onomasiologisk felt". Hvordan betegnes det aktuelle retsbegreb i de sprog der sammenlignes? Efter min mening er det mest formålstjenligt at beskrive de forskellige termer der hører til samme synonymfelt på eet sted og ikke - som man ellers gør - opføre disse termer på respektive steder i alfabetet med et væld af krydshenvisninger. For hver af de i synonymfeltet optagne termer angives derefter de for de Reichmannske positioner 1-4 relevante data, som tilsammen vil kunne give et billede af den pågældende retsterms geografiske og kronologiske udbredelse, hvilket er af afgørende betydning for konstateringen af forholdet mellem højtyske og middelnedertyske retstermer og de sidstnævntes udbredelsesveje i de tilfælde, hvor de har vundet indpas i de nordiske sprog i middelalderen.

M.h.t. de fonologisk/grafemiske data volder den specielle praxis hos middelnedertyske skrivere at undlade at betegne omlyd ved *o* og *u* vanskeligheder. Endvidere er det sådan at nogle mnt. dialekter har omlyd, andre ikke. Man må altså undersøge, om den aktuelle form kommer fra et dialektområde med omlyd eller ej og desuden, inden man vælger lemmaformen, konstatere om den omlydte form er den mest repræsentative for perioden. Schiller og Lübben havde som jurister ingen anelse om omlydsforholdene i middelnedertysk. De citerer direkte de mnt. skrive-re, der altså gennemgående ikke betegnede omlyd af *o* og *u*, hvorfor Schiller-Lübben som lemma har den uomlydte form. Desværre citerer alle andre ordbøger Schiller-Lübben, når de skal anføre et mnt. ord eller en mnt. form. Det gælder ODS, Kalkar, Niels Åge Nielsens etymologiske ordbog og sågar Gammeldansk ordbogs prøveartikel om *kværn* og *mylnæ* 1992 (S.22-23). Her angiver man under *mylnæ* som mnt. form *mol(l)e*, skønt den korrekte form er *möle* (cf. ht. Mühle), en form man for øvrigt kan finde hos Lasch-Borchling-Cordes som lemma. Marius Kristensen var klar over at der fandtes både omlydte og ikke-omlydte former af samme ord i mnt., men han troede at de ikke-omlydte former af de mnt. låneord i gammeldansk repræsenterede et ældre stadium, så at f. eks. gammeldansk *provæ* var et ældre

lån end gammeldansk *pröva* fra henholdvis lat. *probare* og mnt. *pröven*. I virkeligheden kan det gammeldanske *provæ* lige så godt være et eksempel på de mnt. skrivers praksis at undlade at markere omlyd ved *o*. Af de her nævnte mnt. ord har Lasch-Borchling-Cordes den omlydte form som lemma: *bepröven, bekümmeren*.

De øvrige positioner behandler jeg her kun kort: I den morfologiske position angives de sædvanligvis anvendte forkortelser for køn, bøjning etc., hvis de ikke allerede er angivet i position 1. I positionen for betydningsangivelser må der bl.a. redegøres for, hvorvidt de optagne synonymmer dækker hinanden helt eller kun delvis. F. eks. anvendes de gamle termer mnt. *wedden/wedde, panden/pant* næsten kun om egentlig "pantsætning". Det samme gælder de gl.danske og fsv. parallelle termer.

Ved sammenligningen af de mnt. og de nordiske termer for at "*erklære nogen fredløs*", må man gøre opmærksom på at det semantiske indhold i de identiske termer er helt forskelligt, idet *fredløshedsbegrebet* defineredes helt forskelligt i Tyskland og Norden i middelalderen. "Freden" = lovbeskyttelse (Rechtsschutz) er i Norden først beskyttelse af individet ved slægten, senere ved retssamfundet og oprindeligt altså ikke beskyttelse ved kongen, samfundet eller kirken som i Nordtyskland. Den mnt. term "*vredeløs leggen*" betegner altså noget helt andet end den tilsvarende fsv. term "*læggia/göra friþlösæn*" (gl. da. *frithløs swæræ*).

For øvrigt kan man heller ikke udgå fra at f. eks. identiske mnt. termer har samme betydningsindhold, da deres semantiske værdi retter sig efter hvilket lokalt retssystem (jurisdiktion) de er indplaceret i. Hvis det er aktuelt, vil der blive redegjort for hvilke syntagmer respektive retstermer indgår i samt hvorvidt disse setninger er gået over i det folkelige talesprog i form af faste vendinger og talemåder. Endelig vil der, hvor det er påkrævet, blive givet *etymologiske oplysninger* til de enkelte termer. F. eks. bør mnt. *schütten* i det behandlede ordfelt for "Arrest" forklares, da det etymologisk er en fuldstændig parallel til det fra Rheinland stammende *kumberen*. Mnt. *Schutt* betegner oprindeligt 'Aufstau des Wassers', derefter 'Hinder', 'Arrest'.

Der er altså nok at gøre. Foreløbig er jeg i gang med en snes ordfelter. Hvad der fremfor alt tager tid, er at gennearbejde de juridiske undersøgelser, der sammenligner tysk og nordisk ret i ældre tid.

Litteratur

Deutsches Rechtswörterbuch. Hg. v. der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Weimar 1914 ff., jetzt von der Heidelberger Akademie der Wissenschaften.

Frühneuhochdeutsches Wörterbuch. 1986. Hg. v. Robert R. Anderson, Ulrich Goebel, Oskar Reichmann. Berlin, New York.

Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hg. v. Adalbert Erler und Eckehard Kaufmann. Berlin 1971ff.

Hyldgaard-Jensen, Karl: *Bericht des Projekts EDV-Analyse mittel-niederdeutscher Rechtstexte*. I: Kopenhagener Beiträge zur germanistischen Linguistik 1, S. 7-22. Kopenhagen 1972.

Jørgensen, Merete K., Nielsen, Marita Akhøj, Sørensen, John

- Kousgård: *Gammeldansk Ordbog*. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Præsentationshæfte 21. København 1992.
- Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Hg. v. Agathe Lasch, Conrad Borchling und Gerhard Cordes, jetzt v. Dieter Möhn. Neumünster 1928 ff.
- Moberg, Lena: *Lågtyskts och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. Uppsala 1989.
- Schiller, K. und Lübben A.: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*.
Bd. 1-6. Bremen 1875-81.
- Skautrup, Peter: *Den jyske Lov*. Text med oversættelse og kommentar. Ordbog S. 210-389. Udg. af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. København 1941.
- Wörterbuch der mittelhochdeutschen Urkundensprache auf der Grundlage der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*. Unter Leitung von Bettina Kirschstein und Ursula Schulze erarbeitet von Sibylle Ohly und Peter Schmitt. Berlin 1986f.